

CHIRCHIQ DARYOSINING YUQORI HAVZASIDA URBANIZATSIYANING O'SISHI, RIVOJLANISH YO'NALISHLARI VA QONUNIYATLARI

Umarov Sanjar Zokir o'g'li

*Toshkent arxitektura-qurilish
universiteti (PHD) mustaqil izlanuvchisi*

Annotatsiya

Ushbu maqolada Chirchiq daryosining yuqori havzasida urbanizatsiya jarayonlarining o'sishi, rivojlanish yo'nalishlari va hududiy qonuniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda hududning tabiiy-geografik xususiyatlari, rekreatsion salohiyati hamda urban rivojlanishga ta'sir etuvchi asosiy omillar yoritilgan. Shuningdek, urbanizatsiya jarayonlarining landshaft, aholi joylashuvi va hududiy rejalashtirish bilan bog'liq jihatlari ilmiy nuqtai nazardan ko'rib chiqilgan. Maqolada yuqori havzada urban rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlari ochib berilib, uning istiqboldagi rivojlanish tendensiyalariga doir xulosalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar:

Chirchiq yuqori havzasi, urbanizatsiya, Bo'stonliq tumani, rekreatsion rivojlanish, hududiy rejalashtirish, turizm infratuzilmasi, ekologik cheklov, Chorvoq, tog'oldi hududlari, landshaft transformatsiyasi.

Kirish

Chirchiqning yuqori havzasi O'zbekistonning shimoli-sharqiy qismida joylashgan bo'lib, tabiiy sharoiti, suv resurslari, tog'oldi landshaftlari va Toshkent aglomeratsiyasiga nisbatan qulay hududiy o'rni bilan ajralib turadi. Mazkur hududni oddiy tog'li rayon sifatida baholash yetarli emas. Aslida u suv xo'jaligi, dam olish, turizm, transport va hududiy rivojlanish manfaatlari kesishadigan murakkab makondir. ICWC ma'lumotlariga ko'ra, Chirchiq havzasining maydoni 18 061 km² ni tashkil qiladi, daryoning uzunligi 155 km bo'lib, u Chatqol va Pskem daryolari qo'shilishidan hosil bo'ladi; o'rtacha suv sarfi esa yuqori qismda 221 m³/s atrofidadir. Demak, yuqori havzaning tabiiy resurs salohiyati anchayin katta, biroq ayni vaqtda bu hududning ekologik sezgirliги ham yuqori.

Bugungi kunda aynan Bo'stonliq tumani, Chorvoq suv ombori atrofi, G'azalkent, Xo'jakent, Chorvoq, Chimyon yo'nalishi va Chirchiq shahri bilan tutash zonalar hududiy transformatsiyaning faol segmentlariga aylanmoqda. Bu o'zgarishlar faqat qurilishlar sonining ortishi yoki turizmning jonlanishi bilan cheklanmaydi. Gap shundaki, hududning funksional tarkibi o'zgarmoqda: dam olish maskanlari, servis nuqtalari, transport va muhandislik tarmoqlari, ikkilamchi turar joylar va rekreatsion obyektlar ko'paymoqda. Bunday sharoitda urbanizatsiya shahar maydonining oddiy kengayishi emas, balki landshaftning iqtisodiy va makoniy qayta o'qilishi sifatida namoyon bo'ladi. Bu jihat ayniqsa tog'oldi hududlarida yaqqol seziladi, chunki bu yerda har bir yangi obyekt tabiiy relyef, suv muhofazasi, yonbag'ir barqarorligi va transport kirish imkoniyati bilan to'qnash keladi.

Hududdagi demografik ko'rsatkichlar ham bu jarayonning oddiy emasligini ko'rsatadi. Bo'stonliq tumanida 2024-yil 1-aprel holatiga 176 716 kishi yashagan bo'lsa, shundan 99 377 nafari shaharda va 77 339 nafari qishloq joylarda istiqomat qilgan. Chirchiq shahrida esa 2024-yil 1-oktabr holatiga 174 865 nafar doimiy aholi qayd etilgan. Bu raqamlar bir muhim holatni ko'rsatadi: yuqori havza va unga tutash zonalarida urbanizatsiya faqat "qishloqdan shaharga ko'chish" ko'rinishida emas, balki shahar va qishloq funksiyalarining bir-biriga yaqinlashuvi orqali kechmoqda. Shuning uchun bu hududni bir markazli urban rivojlanish maydoni sifatida emas, aksincha, ko'p markazli va gibril tuzilishga ega makon sifatida tahlil qilish to'g'ri bo'ladi.

Masalaning yana bir muhim tomoni shundaki, yuqori havzada urbanizatsiya o'z holiga tashlab qo'yilgan jarayon emas. 2019-yildagi PF-5623-son Farmon mamlakatda urbanizatsiya jarayonlarini tartibga solish va aholi punktlarini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini belgilab berdi. Shu bilan birga, 2023-yilgi PQ-171-son qaror bilan 2024-yil 1-iyuldan Bo'stonliq va Zomin tumanlaridagi turistik-rekreatsioon zonalarida ekologik toza hudud rejimini joriy etish nazarda tutilgan. Bu holat davlat siyosatida ham hududni bir vaqtning o'zida rivojlantirish va cheklash zarurati mavjudligini ko'rsatadi. Qisqasi, yuqori havzada iqtisodiy faollik oshmoqda, lekin tabiat bu o'sishga indamay qarab turgani yo'q.

Mazkur maqolaning maqsadi Chirchiqning yuqori havzasida urbanizatsiyaning o'sish xususiyatlari, asosiy rivojlanish yo'nalishlari va hududiy qonuniyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda uch savol markaziy o'rin tutadi: urbanizatsiya qayerlarda va qanday shakllarda namoyon bo'lmoqda; bu jarayonni qaysi omillar kuchaytirmoqda; va u bilan birga qaysi ekologik hamda rejalashtirish muammolari keskinlashmoqda. Shu ma'noda maqolada hududiy tavsifdan ko'ra kengroq vazifani bajaradi: u tog'oldi havzalarida urban rivojlanish qanday tabiiy cheklovlar va iqtisodiy manfaatlar orasida shakllanishini tushuntirishga harakat qilinadi.

Adabiyotlar tahlili

Mavzu bo'yicha mavjud adabiyotlarni ko'zdan kechirish shuni ko'rsatadiki, Chirchiq havzasi haqidagi tadqiqotlar ko'proq suv resurslari, havza boshqaruvi, yer qoplami o'zgarishi, eroziya va ekologik holat masalalariga bag'ishlangan. Urbanizatsiya esa ko'p hollarda to'g'ridan to'g'ri emas, balki turizm, rekreatsiya, yer foydalanishi yoki hududiy rivojlanish kontekstida tilga olinadi. Shu bois Chirchiqning yuqori havzasida urbanizatsiyaning alohida va integrallashgan ilmiy muammo sifatida ko'rib chiqish hali ham dolzarbligicha qolmoqda. Havzaning suv-resurs ahamiyati **ICWC** materiallarida batafsil yoritilgan bo'lsa, hududning demografik va hududiy siljishlarini statistika ma'lumotlari ko'rsatib beradi. Davlat siyosatiga oid hujjatlar esa urban o'sishning qaysi yo'nalishlarda rag'batlantirilayotganini tushunishga imkon beradi.

Juliev va hammualliflarining Bo'stonliq tumani bo'yicha 1989 va 2017-yillarni qiyoslagan tadqiqoti ayni hududda yer qoplami tarkibi sezilarli o'zgarganini ko'rsatadi. Ular Landsat ma'lumotlari asosida built-up areas, ya'ni qurilgan hududlar ulushi oshganini qayd etadi. Ayniqsa, bu natija yuqori havzada urbanizatsiyaning faqat rasmiy shahar ko'rsatkichlari orqali emas, balki yer qoplami va funksional o'zgarishlar orqali ham o'qish kerakligini anglatadi. Chunki tog'li hududlarda urbanizatsiya doimo katta

va uzluksiz beton massiv ko‘rinishida bo‘lavermaydi; ba‘zan u alohida tugunlar, servis obyektlari va rekreatsion punktlar ko‘rinishida tarqoq, ammo izchil kengayadi.

Fornasaro va hammualliflarning 2024-yilda e‘lon qilingan maqolasida Chirchiq - Ohangaron havzasining qishloq xo‘jaligi, sanoat va maishiy foydalanish uchun muhim suv manbai ekanini ko‘rsatadi. Bu xulosa urbanizatsiya masalasini yanada murakkablashtiradi, chunki yuqori havzada qurilish va rekreatsion bosim ortishi faqat landshaftga emas, balki suv sifati va suv resurslarining barqaror boshqaruviga ham ta‘sir qilishi mumkin. Shuningdek, Gafforov va hammualliflar iqlim o‘zgarishi sharoitida Chirchiq - Ohangaron havzasida yog‘in va eroziya xavfi ortishini ko‘rsatgan. Ularning hisob-kitoblariga ko‘ra, ayrim senariylarda 2030, 2050 va 2070-yillarga borib yog‘in o‘rtacha 11,8%, 14,1% va 16,3% ga ortishi, tuproq yo‘qotilishi esa mos ravishda 17,1%, 20,5% va 23,3% gacha ko‘payishi mumkin. Bunday ma‘lumotlar tog‘oldi hududlarida urban rivojlanishni geomorfologik xavfsizlikdan ajratib bo‘lmashligini ko‘rsatadi.

Mavjud manbalar yana bir jihatni ko‘rsatadi: mahalliy ilmiy va rasmiy matnlarda urbanizatsiya ko‘pincha “hududlarni kompleks rivojlantirish”, “turizm infratuzilmasi”, “rekreatsion zonalar”, “master-reja”, “servis obyektlari” kabi turli iboralar orqali ifodalanadi. Terminlar har xil bo‘lsa-da, amalda ular bir jarayonning turli tomonlarini anglatadi. Shu sababli yuqori havzada urbanizatsiyani tahlil qilishda faqat “shahar” so‘ziga bog‘lanib qolish ilmiy jihatdan yetarli emas. Bu yerda rekreatsiya, investitsiya, xizmat ko‘rsatish, transport va ekologik cheklovlarning o‘zaro tutashuvi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Materiallar va metodlar

Tadqiqotda kompleks yondashuv qo‘llanildi. Birinchi navbatda, havzaviy yondashuv asosida Chirchiqning yuqori qismi yagona tabiiy-geografik tizim sifatida ko‘rib chiqildi. Bunda daryo tarmoqlari, suv ombori, vodiylar, transport yo‘llari va aholi punktlari o‘rtasidagi makoniy bog‘liqlik tahlil qilindi. Ikkinchi bosqichda rasmiy statistika ma‘lumotlari asosida Bo‘stonliq tumani va Chirchiq shahri bo‘yicha aholi soni, urban-rural tarkib va ayrim demografik ko‘rsatkichlar o‘rganildi. Uchinchi bosqichda normativ-huquqiy hujjatlar tahlili olib borildi: bunda urbanizatsiyani tartibga solish, turistik-rekreatsion hududlarni rivojlantirish va ekologik rejim bilan bog‘liq qarorlar ko‘rib chiqildi. To‘rtinchi bosqichda esa ilmiy maqolalar sintezi asosida landshaft o‘zgarishi, suv resurslariga bosim va iqlim xavflari urban rivojlanish bilan bog‘landi.

Metodik jihatdan urbanizatsiya uch blok asosida talqin qilindi. Birinchi blok demografik urbanizatsiya; bu yerda aholi soni va urban-rural nisbatning o‘zgarishi tahlil qilindi. Ikkinchi blok funksional urbanizatsiya; bunda turizm, servis, transport, dam olish maskanlari va ikkilamchi turar joylar ko‘payishi kabi belgilar e‘tiborga olindi. Uchinchi blok ekologik bosim; bunda landshaft fragmentatsiyasi, suvga tushayotgan antropogen yuklama, eroziya xavfi va ekologik cheklovlar tahlil qilindi. Bunday yondashuv yuqori havza kabi shahar bilan qishloq, rekreatsiya bilan tabiat, xizmat ko‘rsatish bilan ekologik cheklov bir-biriga aralashib ketgan hududlarni yaxshiroq tushuntirish imkonini beradi. Bu yerda urbanizatsiyani faqat qurilgan maydon bilan o‘lchash torlik qiladi; uning funksional va ekologik mazmunini ham ko‘rish kerak bo‘ladi.

Natijalar

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, Chirchiqning yuqori havzasida urbanizatsiya bir xil va uzluksiz tarzda emas, balki uch asosiy yo'nalishda rivojlanmoqda. Birinchi yo'nalish vodiy va transport yo'llari bo'ylab chiziqli urbanizatsiya. G'azalkent, Xo'jakent, Chorvoq, Chimyon tizimida xizmat ko'rsatish obyektlari, mehmonxonalar, umumiy ovqatlanish nuqtalari, dam olish maskanlari va yo'l bo'yi servisining ko'payishi aynan shu modelni tasdiqlaydi. Ikkinchi yo'nalish rekreatsion tugunlar atrofidagi urbanizatsiya. Chorvoq, Amirsoy, Chimyon va Beldirsoy hududlari rasmiy ma'noda yirik shahar markazlari bo'lmasa-da, funksional jihatdan yuqori urban yuklama yig'ilayotgan tugunlarga aylanmoqda. Uchinchi yo'nalish esa Chirchiq shahri bilan tutashuvchi tayanch zona bo'lib, bunda yuqori havza rekreatsiya va landshaft resurslari manbai, Chirchiq esa doimiy urban markaz sifatida namoyon bo'ladi.

Demografik ma'lumotlar bu xulosani kuchaytiradi. Bo'stonliqda shaharda va qishloqda yashovchilar sonining bir vaqtda o'sib borayotgani, qishloq hududlarining bo'shab ketmayotganini, aksincha, urban xizmatlar bilan to'yingayotganini ko'rsatadi. Bu juda muhim belgi: yuqori havzada urbanizatsiya qishloqning yo'qolishi shaklida emas, balki uning yarim urban shaklga o'tishi orqali kechmoqda. Bunda aholi punktlari qishloq maqomini saqlab qolishi mumkin, lekin ularning iqtisodiy vazifasi, turar joy xususiyati va xizmatlar tarkibi asta-sekin o'zgaradi. Demak, hududda rasmiy ma'muriy tasnif bilan amaldagi makoniy jarayon har doim ham bir-biriga to'la mos tushmaydi.

Yer qoplamini bo'yicha tadqiqotlar ham shu holatni tasdiqlaydi. Juliev va hammualliflar Bo'stonliq tumanida 1989–2017 yillarda built-up maydonlar ulushi oshganini ko'rsatadi. Bu o'sish, bir tomondan, hududda urban funksiyalar kuchayganidan dalolat beradi; ikkinchi tomondan, u landshaftning bo'laklanib borayotganini anglatadi. Ayniqsa, tog'li hududlarda bunday bo'laklanish tashqi ko'rinishda katta shaharlashuvdek sezilmasligi mumkin, biroq ekologik va makoniy oqibatlari sezilarli bo'ladi. Yo'llar, avtoturargohlar, alohida servis nuqtalari, dam olish maskanlari va yangi kommunikatsiyalar birgalikda landshaft yaxlitligini susaytiradi. Shu jihatdan yuqori havza urbanizatsiyasining eng muhim belgilaridan biri — uning ko'pincha "tarqoq, ammo ta'sirchan" bo'lishidir.

Natijalar shuni ham ko'rsatadiki, suv obyektlariga yaqin hududlar urban rivojlanishning eng jozibador nuqtalariga aylanmoqda. Chorvoq suv ombori va daryo bo'ylari landshaft kapitali sifatida qimmatlashmoqda. Bu jarayon tabiiy, chunki suv rekreatsiya, manzara, iqlimiy qulaylik va investitsion jozibadorlikni bir joyda birlashtiradi. Biroq ayni shu holat suv muhofazasi nuqtai nazaridan eng nozik masalani ham yuzaga chiqaradi. Fornasaro va hammualliflarning tadqiqoti Chirchiq–Ohangaron havzasining ko'p tarmoqli suv ta'minoti ahamiyatini ko'rsatgani uchun, yuqori havzada urban bosim kuchayishini faqat turizm yutug'i deb emas, balki suv xavfsizligi bilan bog'liq masala sifatida ham ko'rish kerak bo'ladi.

Muhokama

Olingan natijalar Chirchiqning yuqori havzasidagi urbanizatsiya O'zbekistonning tekislik hududlaridagi urban rivojlanishdan sezilarli farq qilishini ko'rsatadi. Bu yerda o'sishning bosh omili og'ir sanoat yoki ma'muriy kengayish emas, balki rekreatsion iqtisodiyot, aglomeratsion yaqinlik, servis tarmoqlarining kengayishi va landshaft jozibadorligidir. Shu sababli hududni "urbanlashayotgan

tog'oldi havza" sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq. Bunday hududlarda urbanizatsiya ko'p hollarda turar joyning oddiy ko'payishi bilan emas, balki makonning vazifasi almashishi bilan kechadi. Kecha qishloq xo'jalik yoki tabiiy dam olish hududi bo'lgan joy bugun servis, turizm yoki investitsiya obyektiga aylana boshlaydi. Shu jarayonning o'zi allaqachon urban transformatsiyadir.

Bunday rivojlanishning ijobiy tomonlari ham aniq: bandlik ortadi, servis sektori kengayadi, hududning iqtisodiy jozibadorligi oshadi, transport va muhandislik infratuzilmasi yaxshilanadi. Lekin buning narxi ham bor. Tog'oldi landshaftlari uchun asosiy xavf shundaki, urbanizatsiya bu yerda ko'pincha sekin va bo'lak-bo'lak kirib keladi. Natijada umumiy manzara hali "tabiiy" bo'lib ko'rinishi mumkin, ammo ichki tuzilma allaqachon o'zgarib bo'ladi. Yo'llar ko'payadi, tabiiy infiltratsiya zonalari qisqaradi, yonbag'irlarga yuklama tushadi, chiqindi va oqava tizimlari bosim ostida qoladi. Gafforov va hammualliflarning prognozlari yog'in va eroziya xavfi ortishi mumkinligini ko'rsatgan bir paytda, bunday hududlarda rejalashtirishni geomorfologik xavfsizlikdan ajratib bo'lmaydi. Tog'ga qarab qurish oson, tog' bilan kelishib qurish qiyinroq. Asl ilmiy va amaliy masala ham shunda.

Muhokama jarayonida yana bir muhim masala ko'rinadi: yuqori havzada urbanizatsiyaning haqiqiy ko'lami doimiy aholi statistikasi bilan to'liq ushlanmaydi. Dam olish kunlari, yozgi va qishki turizm mavsumi, qisqa muddatli yashash va ikkilamchi uy-joylardan foydalanish hisobiga hududning real yuklamasi rasmiy demografik ko'rsatkichlardan ancha yuqori bo'lishi mumkin. Bu esa rejalashtirishda faqat doimiy aholi soniga tayanish yetarli emasligini bildiradi. Demak, yuqori havza uchun mavsumiy sig'im, transport yuklamasi, suv iste'moli va chiqindi hosil bo'lishi kabi ko'rsatkichlar ham zarur. Aks holda hudud qog'ozda sokin, amalda esa haddan tashqari band bo'lib qoladi.

Davlat siyosati darajasida ham masala shu tarzda qo'yilmoqda. Bir tomondan, hududda yirik turizm markazlari va rekreatsion majmualar rivojlantirilmoqda; ikkinchi tomondan, ekologik toza hudud rejimi joriy etilmoqda. Bu ikki yo'nalish bir-biriga ziddek tuyulishi mumkin, lekin aslida ular bir hududdagi ikki haqiqatdir: rivojlanishga talab bor, ammo tabiatning ko'tarish chegarasi ham bor. Shuning uchun kelajakdagi eng to'g'ri yondashuv "qayerda rivojlantirish mumkin?" degan savolni "qayerda va qanday shart bilan rivojlantirish mumkin?" degan savolga almashtirishdan iborat bo'ladi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari Chirchiqning yuqori havzasida urbanizatsiya muntazam, ammo hududiy jihatdan notekis va murakkab shaklda rivojlanayotganini ko'rsatdi. Avvalo, urban o'sishning asosiy yo'nalishlari vodiy bo'ylab transport o'qlari, suv obyektlari atrofidagi rekreatsion zonalar va Chirchiq shahri bilan funksional bog'langan tayanch hududlarda shakllanmoqda. Ikkinchidan, hududdagi urbanizatsiya sanoatlashuvdan ko'ra turizm, servis, rekreatsiya va investitsion jozibadorlik bilan ko'proq harakatga kelmoqda. Uchinchidan, Bo'stonliqdagi urban va rural tarkibning bir vaqtda o'zgarishi qishloq hududlarining asta-sekin yarim urban shaklga o'tayotganini ko'rsatadi. To'rtinchidan, landshaftning mozaik tarzda bo'laklanishi yuqori havza urbanizatsiyasining eng xarakterli belgilaridan biridir. Beshinchidan, suv

sifati, eroziya, yonbag'ir xavfi va ekologik sig'im masalalari rejalashtirish markaziga qo'yilmas ekan, hududning barqaror rivojlanishi qiyinlashadi.

Shu asosda quyidagi ilmiy-amaliy xulosalar ilgari suriladi: yuqori havzada funktsional-ekologik zonalash kuchaytirilishi zarur; suv muhofaza mintaqalari va xavfli yonbag'irlarda qurilish rejimi qat'iylashtirilishi lozim; rekreatsion obyektlar uchun mavsumiy sig'im va infratuzilma yuklamasi alohida hisobga olinishi kerak; hamda hudud bo'yicha GIS va masofadan zondlashga asoslangan doimiy monitoring tizimi joriy etilishi maqsadga muvofiq. Eng muhimi, bu hududni "bo'sh joy bor ekan, qurish mumkin" degan oddiy mantiq bilan emas, "landshaft nimaga ruxsat beradi?" degan ilmiy mezon asosida boshqarish kerak. Ana shunda urbanizatsiya tabiat bilan to'qnashmaydi, balki u bilan muvofiqlashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. SIC ICWC. *Water resources of Chirchik River basin*.
2. Toshkent viloyati statistika boshqarmasi. *Bo'stonliq tumanining demografik holati*. 2024.
3. Toshkent viloyati statistika boshqarmasi. *Chirchiq shahrida doimiy aholi soni raqamlarda*. 2024.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, PF-5623-son, 10.01.2019. *Urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida*.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, PQ-171-son, 31.05.2023. *Bo'stonliq va Zomin tumanlaridagi turistik-rekreatsion zonalarda ekologik toza hudud rejimi*.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy portali. *Bo'stonliqda yana bir umummavsumiy kurort*. 15.09.2025.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy portali. *Xalqaro turizm markazining master-rejasi ko'rib chiqildi*. 14.04.2025.
8. Juliev M., Pulatov A., Fuchs S., Hübl J. *Analysis of Land Use Land Cover Change Detection of Bostanlik District, Uzbekistan*. *Polish Journal of Environmental Studies*, 2019.
9. Fornasaro S. va boshq. *Water quality and dissolved load in the Chirchik and Akhangaran river basins (Uzbekistan, Central Asia)*. *Environmental Monitoring and Assessment*, 2024.
10. Gafforov K.S. va boshq. *The Assessment of Climate Change on Rainfall-Runoff Erosivity in the Chirchik-Akhangaran Basin, Uzbekistan*. *Sustainability*, 2020.